

УДК 7.726.75(045):94(477)

МАСАЛОВА І.І., ЯНЕНКО А.С.

**Велика Печерська церква як екскурсійний об'єкт у другій половині 1920-х – 1930-х рр.
(за матеріалами краєзнавчо-довідкової літератури)**

У статті на підставі аналізу краєзнавчо-довідкової літератури другої половини 1920-х – 1930-х рр. висвітлюється трансформація показу Успенського собору (Великої церкви) Києво-Печерської лаври як екскурсійного об'єкту – від пам'ятки української архітектури, мистецтва та історії до засобу демонстрації класово ворожих явищ суспільного життя, ідеологічної пропаганди та легітимізації тоталітарної політики, від позитивізму до догматів марксизму-ленінізму щодо класової боротьби та ролі релігії.

Ключові слова: Успенський собор Києво-Печерської лаври, екскурсійний об'єкт, довідково-краєзнавча література, 1920–30-ті рр.

З моменту створення на території колишнього Києво-Печерського монастиря 29 вересня 1926 р. Всеукраїнського державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (далі – ВМГ) Успенський собор Києво-Печерської лаври (Собор Успіння Пресвятої Богородиці) почав відігравати значення екскурсійного об'єкта. Протягом другої половини 1920-х – 1930-х рр. у контексті суспільно-політичного й соціального розвитку країни екскурсійний супровід у ВМГ, зокрема інформація щодо окремих об'єктів, показ яких займав чільне місце в екскурсії, зазнав суттєвої трансформації. Ці зміни знайшли своє відображення на сторінках тогочасної краєзнавчо-довідкової літератури. Знайомство зі змістом підходів до показу Великої Печерської церкви як екскурсійного об'єкту протягом міжвоєнного періоду не втратило своєї актуальності й сьогодні, оскільки є яскравим виразником використання екскурсії як засобу формування певних поглядів на розвиток історичних процесів.

У вітчизняній історіографії розвиток екскурсійної справи у ВМГ та значення окремих його екскурсійних об'єктів тривалий час залишалися поза увагою вчених. Зі здобуттям незалежності історія заповідника у 1920–1930-х рр. стала об'єктом наукових студій значної кількості дослідників. У працях С.І. Білоконя [1], А.Д. Гришина [2], Р.І. Качана [3], Є.П. Кабанця [4], І.І. Масалової [5], Г.В. Полюшка [6], А.М. Чередниченко [7] серед іншого розглядаються питання історії Успенського собору в міжвоєнний період. Проте недостатньо висвітленими у наукових розвідках лишаються роль і значення цієї пам'ятки як екскурсійного об'єкту.

Метою дослідження є висвітлення місця і значення Великої Успенської церкви Києво-Печерської лаври як екскурсійного об'єкту протягом другої

половини 1920-х – 1930-х рр. за матеріалами тогочасної краєзнавчо-довідкової літератури.

У краєзнавчо-довідкових виданнях того часу Успенський собор переважно згадується в контексті характеристики культової забудови Києва, в описах архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври, а також у інформаційних повідомленнях про ВМГ – Лаврський культурно-історичний заповідник та його структурні частини. З моменту утворення ВМГ Велика Печерська церква стає першочерговим екскурсійним об'єктом колишнього монастиря, що в свою чергу знайшло відображення на сторінках краєзнавчих видань і путівників. Існуюча література дозволяє прослідкувати, яким чином трансформувалася інформація щодо собору для широкого загалу. До дослідження залучені статті В.І. Щербини, Ф.Л. Ернста і П.П. Курінного у краєзнавчих виданнях Всеукраїнської академії наук (ВУАН), довідник для самостійного огляду Києво-Печерської лаври та poradник екскурсанта Лекційно-екскурсійного бюро Управління політосвіти Наркомату освіти УСРР, довідники всеукраїнських екскурсійних маршрутів, затверджені Державним науково-методологічним комітетом Наркомату освіти УСРР по секції соціального виховання, праця «Історико-культурні заповідники та пам'ятки України» В.В. Дубровського, довідкові видання з серії «Бібліотека газети «Пролетарська правда», невидана стаття П.П. Курінного «Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок», збірка матеріалів по ВМГ «Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів».

Екскурсійний показ Великої Печерської церкви як пам'ятки української архітектури, мистецтва та історії протягом другої половини 1920-х рр. співіснував із використанням храму релігійною громадою. У висновках обслідування ВМГ від 25 квітня 1929 р. зазначалося, що не дивлячись на створення й діяльність заповідника духовне життя у монастирі не припинялося, низка архітектурних пам'яток, у т.ч. «Лаврський храм-собор Успіння» станом на момент перевірки «обслуговувався робочою силою ченців» [8]. Протягом другої половини 1920-х рр. велика кількість віруючих відвідувала Києво-Печерську лавру, що підтверджується як висновками обслідування 1929 р. так і візуальними джерелами та повідомленнями у газетах і журналах Управління політосвіти Наркомату освіти УСРР/УРСР. Цікаво відзначити, що у жовтневому номері журналу «Культробітник» за 1929 р. дописувач «Ю.С.» наголошує, що «в їхніх руках [монахів] є навіть керівництво численними екскурсіями робітників, молоді, учнів, що щодня бувають у лаврі...», «під виглядом «історичної цінности» ще провадять справжнісіньку релігійну пропаганду», «керівники – майже всі колишні монахи – пояснюють робо-

ту лаври з «культурного» погляду [...] Показують собор, де правили служби, ікони, вівтар і т. інш.» [9].

Водночас, ухвалення рішення «Про закриття Києво-Печерської лаври і виселення її ченців» від 18 листопада 1929 р. створювало умови для остаточного перетворення Успенського собору на засіб ідеологічної антирелігійної пропаганди (рис. 1).

Рис. 1. Група екскурсантів біля Успенського собору Києво-Печерської лаври. 1920–30-ті рр.

Успенський собор входив до загалу екскурсійних об'єктів ВМГ. Музейний комплекс протягом другої половини 1920-х – 1930-х рр. кілька разів змінював графік роботи для відвідувачів: у 1928 р. Лаврський культурно-історичний заповідник та його пам'ятки були відкриті для екскурсійного огляду кожної неділі, вівторка та четверга з 10-00 до 14-00 та щодня з 10-00 до 14-00 протягом жовтневих свят [10], з 1929 р. в період з 1 жовтня до 1 квітня ВМГ працював щопонеділка, щочетверга та щонеділі з 10-00 до 15-00, а з 1 квітня по 1 жовтня – щодня крім суботи з 10-00 до 14-00 [11], у 1935 р. «колишню Успенську церкву, Надворотну церкву та Ближчі печери» були доступними для екскурсантів щодня з 10-00 до 19-00 години [12].

Екскурсійна справа у період українізації розвивалася у тісному зв'язку із музейною, краєзнавчою, пам'яткоохоронною роботою. В екскурсійній роботі широко використовували ґрунтовні історико-краєзнавчі розвідки членів ВУАН [13]. У 1926 р. було видано «Нові студії з історії Києва» Володимира Івановича Щербини [14], що містили статтю «Головні будівлі Печерської лаври (за матеріалами лаврського архіву)» [15]. Того ж року була видрукувана збірка «Київ та його околиця в історії та пам'ятках» із дослідженням Федора Людвіговича Ернста [16] «Київська архітектура XVII віку» [17].

Обидві ці праці, у яких висвітлено історію Великої Печерської церкви, написані з позитивістських методологічних позицій української національної історіографії. У розвідці В.І. Щербини докладно висвітлено будівельну історію пам'ятки у XVII–XVIII ст., проаналізовано зображення церкви на гравюрах і малюнках, архівні документи, що засвідчують здійснення реставраційних робіт, оздоблення інтер'єрів та екстер'єрів храму, приділено увагу історичним особам, які відіграли особливу роль у формуванні зовнішнього і внутрішнього вигляду Великої Печерської церкви – Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Настасії Скоропадської. У статті Ф.Л. Ернста докладніше висвітлено реставраційні роботи, проведені у храмі за архімандрита Єлисея Плетенецького та митрополита Петра Могили. Ф.Л. Ернст залучив до свого дослідження чисельні історіографічні та архівні джерела, наголошуючи, що історія Великої Печерської церкви «складна і заплутана, і цей будинок більш ніж будь-який інший має наверхствовання ріжних епох» [18]. Наукові дослідження В. І. Щербини і Ф. Л. Ернста засвідчують використання у екскурсійній практиці 1926–1927 рр. Великого Собору Успіння як «музею-храму», пам'ятки архітектури і української національної історії XI–XVIII ст. [19].

З 1927 р. Велика Печерська церква як екскурсійний об'єкт фігурує у виданнях Управління політосвіти Наркомату освіти УСРР/УРСР. У «Довіднику екскурс-маршруту «Дніпрельстан»: Київ-Дніпропетровськ-Одеса» зазначається,

що на увагу екскурсантів заслуговує культове будівництво Києва. У цьому виданні Успенський собор Києво-Печерської лаври не виділяється як окремий об'єкт для демонстрації, міститься лише загальна інформація про архітектурні ансамблі монастирів Києва. На думку укладача екскурсійного маршруту, пам'ятки старого Києва не зберегли первісні форми, і їхній огляд потребує безпосередньої участі і коментарів фахівця: «Особливо будівлі так званого Українського бароко (найцікавіше – деталі) – Лавра, Михайлівський монастир, Софійський собор» [20].

Докладний опис Успенського собору міститься у провіднику екскурсанта «Києво-Печерська лавра» Б. Єршова [21] (рис. 2). У розділі «Велика Успенська церква» зазначено основні віхи архітектурної історії (будівництво, руйнування, відновлення) пам'ятки; вказано на характерні барокові форми споруди, наголошується, що остання відбудова церкви закінчилася 1724 р.; надано стислу характеристику монументального живопису храму (хоча останній живопис помилково датований 1772 р.), оздоблення і пам'яток інтер'єру («гробниця Теодосія», «мармуровий пам'ятник графу Румянцеву-Задунайському», «гробниця, в якій переховується голова кн. Володимира», чудодійна ікона Успенської Божої матері, мощі «одного з Київських перших митрополитів», мощі «архidiaкона Степана», гробниця кн. Костянтина Острозького).

Водночас провідник Б. Єршова, зокрема характеристика Успенського собору, засвідчує зміну акцентів у екскурсійній роботі, яка вже в першому десяти-

Рис. 2. Титульний аркуш видання Б. Єршова «Києво-Печерська лавра»

річчі радянської влади зазнала помітного партійно-ідеологічного забарвлення, перетворюючись на одну з ланок «ідеологічного фронту». Класовий підхід до оцінки подій і явищ історії, пропаганда «войовничого безвірництва» знаходить втілення в ідеологічних штампах опису Великої Печерської церкви та її пам'яток: «духівництво піклувалось про зовнішній вигляд церков, щоб привабити прочан», «дуже мало підстав серйозно ставитись до таких мощей, як голова кн. Володимира», «...вся ця розкіш підсилювала бажання бідняка піти з свого підвалу в прекрасний божий дім і там відпочити, помолитись, поскаржитись на свої невдачі. Бідняку не було більш куди піти...» тощо [22].

У 1928 р. Велика Печерська церква як екскурсійний об'єкт згадується у довідковому виданні В.М. Базилевича і М.В. Шарлеманя «Київ» [23]. У частині, яка присвячена історичному розвитку міста (автор В.М. Базилевич [24]), вказується, що головну надземну церкву Печерського монастиря закінчили у 1077 р. і культові споруди у Києві чимало змінилися: «обросло прибудівлями (Софіївський собор, Михайлівський монастир, Лавра)». Зазначено, що монументальний живопис храму у 1890-х рр. наново виконав В.П. Верещагін. У прикладах тематичних екскурсій по Києву В.М. Базилевич наводить і огляд Києво-Печерської Лаври – «Лавра в своїм минулім (монастир) та теперішнім (Музейний-заповідник)», – який, вірогідно, передбачав ознайомлення із Великою Печерською церквою [25].

Того ж року у «Короткому путівнику: Харків. Київ. Дніпропетровськ» М.Г. Філянський [26] відмітив, що під час відвідування Києва варто ознайомитися із колишньою Києво-Печерською лаврою, архітектурний ансамбль якої відображає стилі і форми епохи українського бароко: «Від будови [Великої Печерської церкви] XI ст. зовні можна бачити лише окремі частини: невеличку площу північної стіни (в межах 3–7 пілястрів) та вівтарні абсиди; весь план колишнього первісного храму опинився в середині, за стінами пізніших надбудов. Всередині заслуговують на увагу: прекрасний зразок барокових форм іконостасу, на жаль, зіпсованого наприкінці XIX ст. (знято верхні яруси), пам'ятник кн. Костянтину Острозькому – видатний зразок ренесансу – та загальний план собору. Від мозаїчних фресок, мармурових колон, первісного розпису, що вражали подорожніх надзвичайним багатством та артистичністю виконання – не залишилося нічого. Сучасний розпис головного храму – зразок нікчемного рукописла останніх часів...» [27].

Згідно із «Порадником екскурсанта» (укладач В.В. Стебловський [28]), виданим Київським Лекційно-екскурсійним бюро Окрполітосвіти УСРР у 1928 р., екскурсійний супровід відвідувачів Лаврського державного культурно-історичного заповідника передбачав «Історичний огляд Лаври» – ознайомлення з

історією християнства та пам'ятками монастиря «з боку художнього, історико-культурного та протирелігійного (екскурсанти оглядають: церкви, печери, дзвіницю та економічні задворки колишнього монастиря)» [29]. Правомірно припустити, що саме цей екскурсійний маршрут містив і огляд Успенського собору Лаври з боку історико-архітектурного та пам'яткознавчого. Зауважимо, що у рекомендованих планах екскурсій, поданих у «Пораднику екскурсанта», «Історичний огляд Лаври» був запропонований для таких верств населення як селяни, освітяни та робітничка молодь (ЛКСМ), на противагу групам робітників, службовців та учнів трудових шкіл, яким ознайомлення із історією та пам'ятками монастиря під час огляду міста Києва не пропонувалося [30].

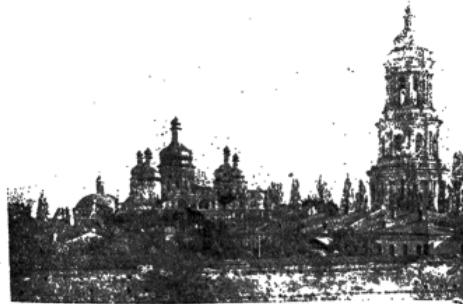
У довідній книзі «Київ» (1929) «Головна Успенська церква лаври» згадується серед будівель, характерних для XI–XIII ст. (з прибудовами 1720-х рр.) [31]. У довіднику наведено коротку інформацію (близько сторінки) щодо будівельної історії пам'ятки, її архітектурних особливостей, образу Успення, сакральних пам'яток в інтер'єрі храму. Зазначено, що «теперішнє малярство церкви являє собою яскравий приклад несмаку, виконано з участю худ. Верещагіна 1893 р.» [32].

Як ідеологічно нейтральний можна охарактеризувати опис Успенської церкви, вміщений у розділі «Церкви й монастирі Києва» (автори В.В. Стебловський

2) Стародавнє вірування слов'ян належало до тини, що звичайно називають натуралістичним, тоді як християнська релігія цілком соціального тини. Зміцнення князівської влади випливає з суті християнської філософії: «бога боїєш, царя чти», «мєсть власти, аще не от бога».

Ось ті головні соціально-економічні причини, що виспичали прихід християнства на стародавню Україну.

» « Вже сьогоднішнє, що релігійна діяльність надзвичайно часто збігалась з торгівлею. Опинця релігійні одночасно були й опинцями торгівлі. Місце розташування Києво-Печерської

Всеукраїнський музейний городок

Лаври яскраво малює подібне становище. Києво-Печерський монастир, що розташований поблизу перепрани на березі Дніпра, який являв собою великий торговельний шлях «із варяг в греки», надзвичайно зручно міг провадити свою торговельну діяльність. Треба твердо пам'ятати, що Лавра в минулому – не тільки центр релігійний, але й центр торговельний. Перший Лаврентієвський літопис й «Іпатієво» зазначають, що Києво-Печерський монастир провадив монополію торгівлі сіллю. Лавра не тільки торгує сіллю, але й провадить ляхварські операції, (видас під заставу та відсотки позики).

Торговельна діяльність єпископ релігійної діяльності Києво-Печерської Лаври не тільки вдавину. Всю історію Лаври писи-

Рис. 3. Фрагмент «Пугівника по Києву: Сучасний та давній Київ» (1930)

і Б. Єршов) видання «Путівник по Києву: Сучасний та давній Київ» (1930) [33], текст якого фактично повторює матеріал із довідної книги «Київ» 1929 р. (рис. 3).

1930 р. світ побачила праця В.В. Дубровського [34] «Історично-культурні заповідники та пам'ятки України» [35], у котрій в контексті характеристики ВМГ містилася лише згадка про головний храм Києво-Печерського монастиря, побудований і оздоблений фресками протягом 1073–1089 рр., та наголошувалося на його великій історико-архітектурній цінності [36].

Детальний опис Великої церкви – «найголовнішої мистецької пам'ятки лаври», – автором якого є П.П. Курінний [37], розміщений у провіднику «Київ» за ред. Ф.Л. Ернста (1930). Головну увагу П.П. Курінний акцентував на будівельній історії храму, трансформації архітектурного і художнього його вигляду протягом XI–XIX ст., історії створення, змінах і зовнішньому вигляді головного іконостасу церкви, «найбільшій святощі Києво-Печерської лаври» – образі Успіння Божої матері. Також він наводить інформацію про «некрополь» Великої церкви – поховання здійснені в об'ємі храму або поруч із ним («поховання київського воєводи Вишати 1109 р., його дружини Марії Вишати 1091 р., князя київського Гліба Всеславича 1119 р., дружини останнього Анастасії Ярополківни 1153 р., князя Литовського Скиргайла 1396 р., князів Литовських Олельковичів (Семена, Василя, Олександра) в XV ст., князів Острозьких, Корецьких, Вишневецьких, Сангушків, Тишкевичів, Єльців, — XVI ст., Петра Могили, Інокентія Гізеля, Єлисея Плетенецького, Захарія Копистенського — в XVII ст., Варлама Ясинського, графа П. Румянцева-Задунайського, генерала Леонтєва, Єлчанінова, Гудовича, архімандритів Р. Копи, Л. Білоусовича та інших — у XVIII ст.»), охарактеризовані приділи Успенського собору – Іоанна Предтечі, архідиякона Стефана, Іоанна Богослова, наголошено на необхідності ознайомитись із такими пам'ятками мистецтва як образ Ігорівської Божої матері, пам'ятником-погруддям графа Румянцева-Задунайського, «домовиною фундатора церкви» св. Феодосія, «скульптурною оздобою домовини» князя Костянтина Острозького [38]. Показово, що ця стаття про Велику Печерську церкву, вміщена у провіднику «Київ», не має ідеологічного забарвлення й репрезентує храм як архітектурний екскурсійний об'єкт, огляд якого передбачає ознайомлення з історією і мистецтвом українського народу та діяльністю окремих історичних постатей з позицій української національної історіографії.

Зовсім інше ідеологічне прочитання Велика Печерська церква як об'єкт екскурсійного показу отримує у статті П.П. Курінного «Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»» (не раніше 1931 р.), машинопис якої зберігається у особовому

фонді науковця (ймовірно, не була видана через звільнення П. П. Курінного з посади директора установи) [39]. Окрім детальної характеристики Великого собору Києво-Печерської лаври (його приділів, іконостасів, оздоб, пам'яток, поховань) як історичного і архітектурного об'єкту, стаття містить велику кількість типових для класового висвітлення історичного процесу «марсо-ленінових» постулатів. Зокрема, св. Феодосію приписується соціальна належність до бояр, припускається, що церква була побудована як усипальниця св. Федосія, монументальні розписи храму XI ст., на думку автора, «були пристосовані, за візантійськими звичаями, для агітаційної обробки неграмотних мас» («у бані – виображення

Спаса-Христа визначало фактичне вивершення цілої системи релігії в цей час однією постаттю – царем небесним. Точнісінько відповідно до того, як на землі був цар земний – візантійський. Між ним і прочанином виросла суворо диференційована бюрократична система посередників, що з них кожний мав суворо визначене місце і коло обов'язків»), живопис, виконаний наприкінці XIX ст., охарактеризований як зразок мистецтва «доби реакції царя Миколи II» («малюнок «казенний», постаті муштровані, улесливі»), «світогляд пройнято монархічною ідеєю»), вказується, що оздоблення ікон шатами «виростає разом з капіталізмом і відповідає розвитку його» («коли дорогоцінний дарунок протягом попередніх віків відіграв агітаційну роль за багатого родовитого та щедрого боярина магната, оздоба ікони шатою або ковання

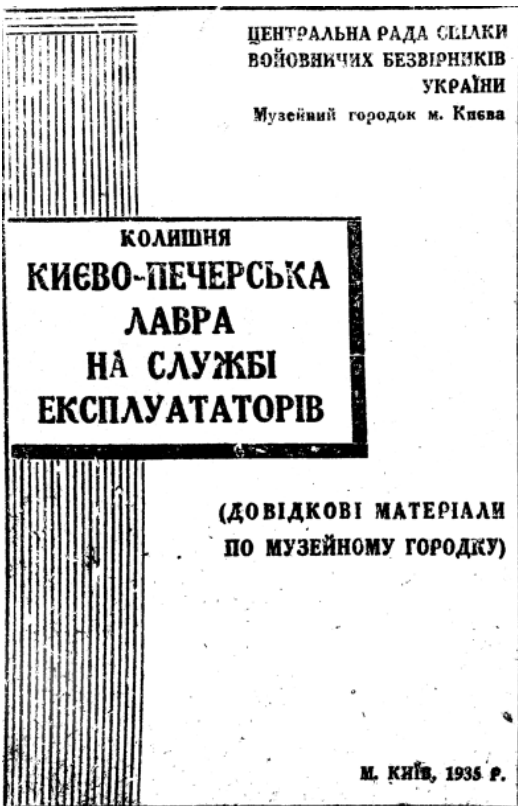

Рис. 4. Титульний аркуш видання «Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів»

престолу, царських воріт сріблом і золотом стає чи не переважною ознакою заможного купецтва, чиновництва, що в той спосіб рекламує себе і в своїй околиці або перед начальством, намагаючись дарунком пишнішим від сусідів забити його»). Зняття срібла з ікон у 1913 р. на «потреби імперіалістичної війни» інтерпретується як спільність інтересів Лаври «з царизмом і його захватницькими стремліннями», глузування «з «помину душі» тих донаторів, що дарували шати», пишно оздоблена «рака над могилою фундатора Великої Печерської церкви Тодосія» охарактеризована як «документ найганебнішої експлуатації почуттів прочанина» тощо [40].

У 1935 р. світ побачив збірник довідкових матеріалів по музейному городку «Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів» (рис. 4), у якому в статті Н.О. Багрія [41] «Пам'ятки верхньої лаври» міститься інформація про Успенський собор. Відповідно до ідеологічних принципів, відбитих у назві збірника, видатна пам'ятка архітектури і мистецтва розглядається як вияв «великої уваги феодалів XI ст. до церковного будівництва», як «добра комора для цінних товарів, зброї і припасів, а також і сховище для самих святих, коли треба було рятуватися від вибухів гніву своєї гнобленої пастви». Архітектурні перебудови й реконструкції храму протягом століть характеризують «величезну працю кріпаків, які створили для лаври цю вибагливу й розкішну декоративність». Ідеологічно-пропагандистську характеристику отримав і живопис 1893–1901 рр., який на думку автора, мав нагадувати «той євангельський текст, що «легше верблюду пройти через гольчане вушко, ніж багатому ввійти в царство небесне». Нема ні одного зображення, яке нагадувало б трудящому про реальне життя, про надсильну працю, про експлуатацію. Скрізь на стінах царі небесні, ангели, апостоли, чудеса, різні святі в скромних одяжах». Коштовні подарунки донаторів («царів і гетьманів, поміщиків і фабрикантів») використані як докази того «кому лавра служила й на кого «працювала»», «говорить за класові позиції лаври». Павло Тобольський, похований в Успенському соборі, розглядається як «гнобитель й кат сибірських селян» тощо [42].

Огляд красназавчо-довідкової літератури другої половини 1920-х – 1930-х рр. яскраво відображає трансформацію показу Великої Печерської церкви як екскурсійного об'єкту – від пам'ятки української архітектури, мистецтва та історії до засобу демонстрації класово ворожих явищ суспільного життя, ідеологічної пропаганди й обґрунтування більшовицької політики, від позитивізму до догматів марксизму-ленінізму щодо класової боротьби та ролі релігії (рис. 5). З другої половини 1920-х рр. спостерігається співіснування/дуалізм зазначених підходів, і поступова «перемога на ідеологічному фронті» класового підходу до оцінки подій і явищ історії та пропаганди «войовничого безвірництва». Зміна

Рис. 5. Звітна ілюстрація Київського Лекційно-екскурсійного бюро Окрполітосвіти УСРР «Протирелігійна пропаганда шляхом екскурсій 1926 р.» [ЩДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 563, арк. 342]

акцентів у екскурсійному показі культових пам'яток, і Успенського собору зокрема, корелюється із поступовим витісненням (головним чином, репресивними заходами влади) із гуманітарного співтовариства української інтелігенції та її заміною на «бійців партії», «пропагандистів-бійців» ідеологічного фронту, марксистів, «войовничих безвірників». Протягом другої половини 1920-х рр. у Великій Печерській церкві відбувалися релігійні відправи й водночас храм використовувався як об'єкт екскурсійного показу – пам'ятка української архітектури, мистецтва та історії. Антирелігійна політика радянського уряду, спрямована на дискредитацію та знищення лаврської чернечої громади сприяла остаточному перетворенню Успенського собору на засіб ідеологічної пропаганди. Протягом другої половини 1920-х – 1930-х рр. поступово збільшувалася кількість годин для екскурсійного огляду ВМГ та, зокрема, Успенського собору, як його складової частини. Звертає на себе увагу той факт, що собор залишився одним із видатних екскурсійних об'єктів: інформація про Музей історії Лаври, порівняльної історії культів, та зал для «перемінних виставок», що були розміщені в Успенському соборі, фактично не представлена у краєзнавчодовідковій літературі другої половини 1920-х – 1930-х рр. на противагу докладним характеристикам Великої печерської церкви та її пам'яток.

Джерела та література

1. Білокінь С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 286 с.; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Т. 1. – К. : б.в., 1999. – 447 с. – (Україна у ХХ ст.); Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Т. 2. – Дрогобич : Коло, 2013. – 1066 с.; Його ж. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К. : б.в., 2006. – 476 с.
2. Гришин А.Д. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Історична довідка // Лаврський альманах. – 2002. – Вип. 7. – С. 47–52.
3. Качан Р.І. Розвиток музейної справи на території Києво-Печерської лаври у першій чверті ХХ ст. // Лаврський альманах. – 2006. – Вип. 15. – С. 7–12.; Його ж. Створення та діяльність пам'яткоохоронних органів України у 1919–1922 рр. // Могилянські читання 2006 : зб. наук. пр. Ч. 1. – К., 2007. – С. 67–71.
4. Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність: Документальне розслідування. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. – 376 с.
5. Масалова І.І. Київські музеї в 1902–1928 роках (за матеріалами путівників та довідників по Києву) // Лаврський альманах. – 2008. – Вип. 22. – С. 132–149.
6. Полошко Г.В. Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки. – К. : Абрис, 2001. – 174 с.; Його ж. Лаврський музей культур та побуту і перетворення його у 1920-х роках на історико-культурний заповідник // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми. – К., 2012. – С. 40–56.
7. Чердниченко А.М. Ф.І. Шміт та Ф.М. Морозов: біля витоків Музею культур та побуту на території Києво-Печерської лаври. 1920-ті рр. // Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи. – К., 2014. – С. 158–166; Її ж. Музейницька діяльність на території Києво-Печерської лаври у 1920-ті рр. // Могилянські читання 2013. – К., 2014. – С. 361–364; Її ж. Ф. І. Шміт та Ф. М. Морозов: біля витоків Музею культур та побуту на території Києво-Печерської лаври (1920-ті рр.) // Лаврський альманах. – 2013. – Вип. 13. – С. 77–85; Її ж. Створення Києво-Печерського заповідника в світлі процесів формування пам'яткоохоронної системи в Україні 20-ті рр. ХХ ст. // Лаврський альманах. – 2003. – Вип. 11. – С. 134–141.; Її ж. Дослідження культурно-мистецької спадщини, що зберігалася на території Всеукраїнського Музейного Городка у працях вчених 1920–1930-х рр. // Лаврський альманах. – 2010. – Вип. 25. – С. 87–105.
8. Державний архів м. Києва, ф. р-1, оп. 1, спр. 1355, арк. 53в. – 6.
9. Ю.С. Знову про Київську лавру // Культробітник. – 1929. – № 24 (96; грудень). – С. 18–19.
10. Уся Київщина на 1928 рік : Довідна книга. – К. : Пролетарська правда, 1928. – С. 185.
11. Київ. Довідна книга. – К. : Пролетарська правда, 1929. – С. 131.
12. Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів: (Довідкові матеріали по музейному городку) / ЦРСВБ України; Музейний городок. – К. : Пролетарська правда, 1935. – 35 с.
13. Федорченко В.К., Костюкова О.М., Дьорова Т.А., Олексійко М.М. Історія екскурсійної діяльності в Україні : Навч. посіб. – К. : Кондор. – 2009. – 166 с.
14. Володимир Іванович Щербина (1850–1936) – український історик, педагог, громадський діяч. У 1924 р. В.І. Щербина очолив Комісію історії Києва та Правобережжя, яка входила в «Історичні установи» акад. М.С. Грушевського. Під керівництвом В.І. Щербини був складений збірник «Старий Київ», а у 1926 р. видана збірка «Київ та його околиці в історії та пам'ятках», розроблений план організації Музею міста Києва. Важливим видавничим проектом Комісії стала підготовка довідника по Києву, який готував мистецтвознавець Ф. Ернст – «Київ. Провідник» (1930). У 1924 р. В. Щербину обрано членом-кореспондентом ВУАН. 50-річчя його наукової діяльності було урочисто відзначено у 1926 р., на пошану виданий збірник «Нові студії з історії Києва». В.І. Щербина очолював секцію соціальної, економічної і політичної історії України науково-дослідної кафедри історії України ВУАН. На кафедрі працював до її закриття у вересні 1930 р. (Тороповська Т.М. Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850–1936) : автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2004. – 17 с.).
15. Щербина В.І. Головні будівлі Печерської лаври (за матеріалами лаврського архіву) // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. 67–104.

16. Федір Людвігович Ернст (1891–1942) – український мистецтвознавець, музеєзнавець, історик, киевознавець, видатний спеціаліст з української архітектури та образотворчого мистецтва XVII–XX ст., організатор пам'яткоохоронної справи в Україні. Вивчав пам'ятки дерев'яної та кам'яної архітектури, малярства, пластики. 1926–1930 рр. – київський крайовий інспектор по Київщині, Волині, Поділлію і Чернігівщині при НКО УСРР. У 1923–33 рр. – завідувач художнього відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві. У 1933 р. був заарештований і засуджений. Після звільнення у 1937 р. працював у музеях Алмати (Казахстан) та Уфи (Росія). 16.07.1941 р. був знову заарештований і у 1942 р. розстріляний. Реабілітований посмертно (Білокінь С.І. В обороні української спадщини...).
17. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиця в історії та пам'ятках / Під ред. М. Грушевського. – К., 1926. – С. 125–165.
18. Там само. – С. 134.
19. Курінний П.П. Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок» // Український музей. – К., 1927. – 36. 1. – С. 212–215.
20. Довідник екскурс-маршруту «Дніпрельстан»: Київ–Дніпропетровськ–Одеса / Управління політосвіти НКО ; Клубний відділ. – К. : ДВУ, 1927. – С. 15–16.
21. Б. Єршов вірогідно був співробітником Київської філії Українського товариства пролетарського туризму й екскурсій (Укртуре).
22. Єршов Б. Києво-Печерська лавра: Провідник екскурсанта. – К. : Вид-во Лекц.-екскурс. бюро Київ. округу політосвіти, 1927. – С. 34–38. – (Б-ка екскурсанта; Ч. 2).
23. Базилевич В., Шарлемань М. Київ. – К. : Київ-Друк, 1928. – 43 с. – (Бібліотека газети «Пролетарська правда»).
24. Василь Митрофанович Базилевич (1892–1942) – український історик, джерелознавець, архівіст, музеєзнавець. У 1927–1932 рр. був співробітником Київської інспекції охорони пам'яток культури і природи, з грудня 1932 р. – співробітник Всеукраїнського історичного музею. Дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця (1917–1930), член президії, помічник секретаря. Член комісії соціально-економічної історії України ВУАН. Тричі арештовувався органами ДПУ (1927, 1933, 1935), зрештою, засуджений до 5-ти років позбавлення волі й засланий до Сибіру. Восени 1942 р., намагаючись врятувати цінні експонати Таганрозького краєзнавчого музею, де він тоді працював, від пограбування гестапівцями, професор В.М. Базилевич був розстріляний (Матяш І. Базилевич Василь Митрофанович // Українські архівісти (XIX–XX ст.) : Біобібліографічний довідник. – К., 2007. – С. 41–43).
25. Базилевич В., Шарлемань М. Вказана праця. – С. 13, 14, 16, 34.
26. Микола Григорович Філянський (1873–1938) – український музейний діяч, поет, прозаїк, геолог. Працював у музеях УСРР: у Полтаві (1923–1925), у Харкові (Соціалістичний музей ім. Артема, завідувач відділу продукційних можливостей України, з 1926 р.), з 1931 р. був організатором і, до арешту в 1937 р., директором музею історії Дніпробуду в Запоріжжі. У 1936–1937 рр. брав участь в оформленні експозиції Центрального історичного музею в Києві. У 1937 р. М.Г. Філянський був заарештований, 12 січня 1938 р. – розстріляний. Посмертно реабілітований у 1959 р. (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 8042, 3 арк.).
27. Філянський М. Короткий путівник з 125 малюнками: Харків. Київ. Дніпропетровськ. – Х., 1928. – С. 50.
28. В.В. Стебловський – завідувач Центральної екскурсбазис Київського Лекційно-екскурсійного бюро Окрполітосвіти, завідувач Київської філії Українського товариства пролетарського туризму й екскурсій (Укртуре), уповноважений Всеукраїнської Ради на Правобережжі України.
29. Масалова І.І. Вказана праця. – С. 141.
30. Там само. – С. 145–147.
31. Київ. Довідна книга. – С. 5–6.
32. Там само. – С. 21.
33. Путівник по Києву: Сучасний та давній Київ. – К. : Київ-Друк ; Укртуре, 1930. – С. 92.
34. Василь Васильович Дубровський (1897–1966) – український історик, орієнталіст, громадський діяч. Член Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук,

- Українського історичного товариства. Інспектор охорони пам'яток культури в Управлінні наукових установ (1925–1929), науковий співробітник кафедри історії української культури ім. акад. Д. Багалія та Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. У 1933 р. заарештований за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності. Під час Другої світової війни залишився на окупованій території. З 1944 р. – на еміграції (Ясь О.В. Дубровський Василь Васильович: [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2 : Г-Д. – К. : Наукова думка, 2004. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Dubrovsky_V).
35. Дубровський В.В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. – Х. : ДБУ, 1930. – 75 с.
 36. Там само. – С. 35.
 37. Петро Петрович Курінний (1894–1972) – український археолог, мистецтвознавець, етнограф, музейний діяч. З 1924 до 1933 р. – дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) (з 1927 р. – вчений секретар ВУАК), директор Всеукраїнського музейного містечка. У 1933 р. заарештований, невдовзі звільнений. У 1938–41 рр. – старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, вчений консультант Всеукраїнського центрального історичного музею. Під час Другої світової війни залишився на окупованій території, з 1944 р. – на еміграції (Пекарська Л.В. Петро Курінний: повернення із забуття // Національному музею історії України – 110. Ч. 2. – К., 2009. – С. 94–105).
 38. Курінний П.П. Всеукраїнський Державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок» // Київ : Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 496–505.
 39. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 10, спр. 27/4, 76 арк.
 40. Там само, ф. 10, спр. 27/4, арк. 23–30.
 41. Назарій Олексійович Багрий (1895–1937) – музейний працівник, викладач історії, директор ВМГ (1933–1937) (Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / упоряд. С.І. Білокінь // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 174).
 42. Колишня Києво-Печерська лавра... – С. 13–16.

Масалова І.І., Яненко А.С. Успенський собор Києво-Печерської лаври як екскурсійний об'єкт во второй половині 1920-х – 1930-х гг. (по материалам краеведческой и справочной литературы)

В статті на основі аналізу краєведчої та справочної літератури другої половини 1920-х – 1930-х гг. освітлена трансформація показу Успенського собору Києво-Печерської Лаври як екскурсійного об'єкта – від пам'ятника української архітектури, мистецтва та історії до засобу демонстрації класово-вражеских явлень суспільної життя, ідеологічної пропаганди та обґрунтування більшовицької політики, до позитивізму та догматам марксизма-ленінізму касательно класової боротьби та ролі релігії.

Ключевые слова: Успенський собор Києво-Печерської лаври, екскурсійний об'єкт, краєведська та справочна література, 1920–1930-е гг.

Masalova I.I., Yanenko A.S. The Assumption Cathedral of Kyiv-Pechersk Lavra as an excursion object in the 2nd half 1920^s – 1930^s (in terms of the regional studies and reference publications)

In the article the transformation of a display of the Assumption Cathedral of Kyiv-Pechersk Lavra as an excursion object is elucidated in terms of analysis of the regional studies and reference publications of the 2nd half 1920^s – 1930^s. It was change from Ukrainian architectural artistic and historical monument to a means of demonstration class enemy phenomena in social live, ideological propaganda and substantiation of Bolshevik policy, from positivism to Marxism-Leninism doctrine concerning class struggle and a role of religion.

Key words: The Assumption Cathedral of Kyiv-Pechersk Lavra, an excursion object, the regional studies and reference publications, 1920^s – 1930^s

Подано до друку: 14.11.2016 р.